

Pestgedrag en pro sociaal gedrag binnen het speciaal basisonderwijs

*De Vreedzame School methode met betrekking tot het voorkomen en terugdringen van  
pestgedrag*

Fabienne de Weijer (3776492) en Merva Alan (3817555)

Universiteit Utrecht

Masterthesis Orthopedagogiek

Studiejaar 2012-2013

Werkveld Gehandicaptenzorg en kinderrevalidatie

Docent: Dr. P. Baar

Tweede beoordelaar: Dr. J. Douma

Datum: 28-06-2013

### **Abstract**

Relatively little is known about the prevalence of bullying in special education. Earlier studies however have shown that children in special education are often involved in peer aggression. Research has found that an increase of prosocial behavior in a school setting resulted in a positive effect on the reduction of bullying and victimization. The general aim of this research has been to explore the prevalence of peer aggression and prosocial behavior focused on sex and grade, and the effectiveness of the Dutch program 'De Vreedzame School' (DVS) as perceived by the students of the elementary school. In total 98 students participated in this research, all in the range of 8 till 13 years old. We have used a Dutch translation of the 'Social Experience Questionnaire – Self Report', named the 'Omgaan Met Elkaar-Vragenlijst'. An in-depth interview has been used to gather information on the beliefs, perceptions and practices of DVS and the needs of the students. This research has shown that sex on the one hand has no significant effect on the prevalence of peer aggression, but on the other hand does affect the different types of classification (perpetrator, victim, bullying-victim and not-involved). We cannot draw any conclusions about grade and the degree of bullying, victimization and bullying victims because of an inconsistent result. When comparing the classified role to the one perceived by participants personally, the conclusion can be drawn that five out of nine participants were correct about their role. The majority of the respondents indicated the effectiveness of the interventions of De Vreedzame School. This is also shown in the correlation between peer aggression and prosocial behavior. The general advice from this research to schools is to pursue the prosocial assumptions of the DVS-program.

*Keywords:* Bullying, victimization, prosocial behavior, sex, grade

### **Samenvatting**

Relatief gezien is er weinig bekendheid over pestgedrag op het speciaal basisonderwijs, maar er is wel gebleken dat kinderen binnen het speciaal onderwijs vaker betrokken zijn bij pestgedrag. Aangetoond is dat het vergroten van prosociaal gedrag in een schoolsetting een positief effect heeft op het verminderen van pestgedrag. Binnen dit onderzoek werd inzicht verkregen in de prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag bij leerlingen van het speciaal basisonderwijs (SBO) en de ervaren effectiviteit van het programma De Vreedzame School naar sekse en leerjaar. Aan dit onderzoek hebben 98 respondenten deelgenomen, waarvan de leeftijdsrange van 8 tot 13 jaar is. Er werd gebruik gemaakt van de ‘Omgaan met Elkaar-vragenlijst’, een Nederlandse vertaling van ‘Social Experience Questionnaire – Selfreport’ en er zijn diepte-interviews afgenomen. Uit het onderzoek bleek dat sekse geen effect heeft op de mate van pestgedrag, maar wel op de verschillende rollen. Leerjaar geeft een inconsistent beeld voor de mate van pestgedrag. Ten aanzien van de geclassificeerde pestrol en de zelf ervaren pestrol kan geconcludeerd worden dat vijf van de negen respondenten zichzelf de juiste rol toekennen. De meerderheid van de respondenten geeft aan de gehanteerde interventies effectief te vinden. Dit blijkt gedeeltelijk ook uit de correlatie tussen pestgedrag en prosociaal gedrag. Aan de scholen wordt geadviseerd verder in te zetten op de prosociale principes van DVS.

### Pestgedrag en pro sociaal gedrag binnen het speciaal basisonderwijs<sup>1</sup>

Pesten is een maatschappelijk actuele problematiek (Baar, Wubbels, & Vermande, 2007). Pesten refereert naar herhaaldelijk en op de lange duur blootstaan aan negatieve handelingen verricht door één of meerdere personen. Het wordt beschouwd als een vorm van agressief gedrag, waarbij de dader doelbewust schade toebrengt aan een ander persoon. Tevens is er sprake van een ongelijke machtsverhouding, wat betekent dat het slachtoffer niet in staat is zichzelf te verdedigen (Baar, 2012; Olweus, 2003). Pesten heeft een negatieve invloed op de lichamelijke, psychische en sociale ontwikkeling (Dake, Price, & Telljohann, 2003; Gini & Pozzoli, 2010; Haweker & Boulton, 2000; Rigby, 2003). Zo kan slachtofferschap leiden tot psychosomatische klachten, depressies, suïcidale gedachten en probleemgedrag bij kinderen (Baar et al., 2007; Fekkes, Pijpers, & Verloove-Vanhorick, 2005; Van der Wal, De Wit, & Hirasling, 2003).

Cullerton-Sen en Crick (2005) geven aan dat school een gebruikelijke plaats is waar pestgedrag onder leeftijdsgenoten voorkomt. Hoewel er veel onderzoek is naar pesten, is er minder bekend over pesten bij kinderen op het speciaal basisonderwijs (SBO). Onderzoek heeft echter aangetoond dat kinderen met beperkingen een kwetsbare doelgroep vormen voor zowel dader- als slachtofferschap van pesten. Zij zijn namelijk vaker betrokken bij pestgedrag in vergelijking met kinderen zonder een beperking (Whitney, Smith, & Thompson, 1994). Zo blijkt dat kinderen met leerproblemen en een (licht) verstandelijke beperking twee keer zoveel pesten als kinderen zonder een beperking (Kaukianen et al., 2002). Een mogelijke verklaring daarvoor is dat kinderen met beperkingen bepaalde eigenschappen kunnen bezitten die kunnen leiden tot pestgedrag (Swearer, Wang, Maag, Siebecker, & Frerichs, 2012), zoals agressieve en impulsieve eigenschappen (Rodkin & Hodges, 2003). Bovendien kunnen deze kinderen meer angst en emotionele labiliteit vertonen, wat het risico op pestgedrag vergroot (Grills & Ollendick, 2002). Daarnaast vertonen leerlingen op het SBO minder vaak pro sociaal gedrag en zijn ze vaker afgesloten van hun sociale omgeving dan leerlingen zonder een beperking (De Monchy, Pijl, & Zandberg, 2004). Met pro sociaal gedrag wordt bedoeld op gedrag wat niet alleen gericht is op het eigen welzijn, maar ook op dat van anderen. Dus zowel het uitvoeren als het ontvangen van pro sociaal gedrag (Crick, 1997; Crick, & Grotpeter, 1995; Warden, & Mackinnon, 2003). Crick (1996) toont in haar onderzoek aan dat leerlingen die pro sociaal gedrag vertonen significant meer geaccepteerd worden door peers.

---

<sup>1</sup>Geschreven door Merva Alan en Fabienne de Weijer

Bovendien is prosociaal gedrag volgens Vitaro, Brendgen, Larose en Trembaly (2005) ook van positieve invloed op de schoolprestaties, want als leerlingen veiligheid ervaren, worden de groei- en leermogelijkheden vergroot. Prosociaal gedrag draagt ook bij aan het zelfvertrouwen, de emotionele en cognitieve ontwikkeling en het uitvoeren van sociale vaardigheden (Hodges, Boivin, Vitaro, & Bukowski, 1999).

Uit eerder onderzoek is gebleken dat het vergroten van acceptatie en prosociaal gedrag het risico op pestgedrag vermindert binnen het SBO (Pivik, Mccomas, & Laflamme, 2002). Binnen dit onderzoek wordt het programma De Vreedzame School (DVS) centraal gesteld, omdat dit programma het bevorderen van prosociaal gedrag als uitgangspunt neemt. Dit programma is gericht op het ontwikkelen van sociale competenties en het bevorderen van democratisch burgerschap. Hiermee wordt beoogd probleemgedrag te verminderen, waaronder pestgedrag (Pauw, 2012; Pauw, 2013; Pauw & van Sonderen, 2006). Het programma DVS beoogt een prosociale omgeving te ontwikkelen op drie niveaus: Leerling, leerkracht en school (Pauw, 2012; Pauw, 2013). Op leerling-niveau wordt er aandacht besteed aan positief sociaal gedrag, conflicten constructief oplossen en verantwoordelijkheid nemen voor elkaar en de gemeenschap. Op leerkrachtniveau is het programma gericht op vaardig worden in het omgaan met conflicten en incidenten, competenties en vaardigheden van leerlingen vergroten. Hieronder vallen: Leerlingen invloed en stem geven, leerlingen leren op verantwoordelijke wijze met die stem om te gaan, leerlingen positief sociaal gedrag te laten vertonen, leerlingen zich gehoord en gezien te laten voelen en leerlingen zich veilig te laten voelen. Op schoolniveau wordt vervolgens gericht op een positief pedagogisch, sociaal en moreel klimaat waarin sociaal gedrag, participatie en verantwoordelijkheid ten opzichte van de gemeenschap centraal staan (Pauw, 2012; Pauw, 2013). Uit het onderzoek van Pauw (2013) is gebleken dat het programma DVS effectief is in het bevorderen van constructieve conflictoplossing (Pauw, 2013). Hieruit is de algemene doelstelling van dit onderzoek tot stand gekomen: Inzicht verkrijgen in de prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag bij leerlingen van het SBO en de ervaren effectiviteit van het programma DVS ten aanzien van het voorkomen en terugdringen van pestgedrag. Uit diverse onderzoeken komt naar voren dat sekse en leeftijd relevant zijn ten aanzien van pest- en prosociaal gedrag (Zimmer-Bembeck, Geiger, & Crick, 2005), waardoor deze variabelen meegenomen worden in dit onderzoek.

Het eerste doel van dit onderzoek is het inzicht verkrijgen in de ervaren prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag bij leerlingen van groep 4 tot en met groep 8 van speciale basisscholen die werken met het programma DVS, in relatie tot leerjaar en sekse. Onder pestgedrag wordt zowel daderschap als slachtofferschap bedoeld. Uit eerder onderzoek is

gebleken dat zowel jongens als meisjes evenveel betrokken zijn bij pestgedrag (Nansel et al., 2001; Rodkin & Berger, 2008), maar uit meta-studies is een inconsistentie aan prevalentiecijfers gebleken ten aanzien van de verschillende pestrollen en sekse (Salmivalli & Peets, 2009; Schwartz, Proctor, & Chien, 2001). Uit eerder onderzoek is gebleken dat jongens vaker dader zijn dan meisjes (Baar, 2012, Nansel et al., 2001; Schwartz et al., 2001; Underwood & Rosen, 1998). Dit wordt mogelijk verklaard door ander geldende normen en waarden voor de verschillende sekse. Zo wordt van meisjes verwacht dat ze een meer prosociale houding aannemen, voor anderen zorgen en behulpzaam zijn (Salmivelli, Lagerspetx, Björkqvist, Österman, Kaukianen, 1996), terwijl er van jongens verwacht wordt dat ze zich stoer en agressiever opstellen, zoals stoeien, om geaccepteerd te worden (Salmivelli, Lappalainen, & Lagerspetx, 1998). Bovendien beschikken meisjes over meer empathisch vermogen dan jongens en zijn hierdoor geneigd zich ook eerder zo te gedragen (Eisenberg, 2003). De verwachting binnen dit onderzoek is dat jongens hoger scoren op de daderrol dan meisjes. Bovendien wordt verwacht dat meisjes eerder een slachtofferrol aannemen, doordat vrouwen eerder geneigd zijn hun eigen gevoelens en voorgevallen situaties te overpeinzen, waardoor ze hun eigen emotionele toestand verergeren (Nolen-Hoeksema, 1987). Uit eerder onderzoek is gebleken dat meisjes meer waarde hechten aan hun sociale status ten aanzien van peers (Baar, 2012), waardoor ze zich hier meer druk over maken en zichzelf benadeeld voelen dan mannelijke slachtoffers. Bovendien kan er door de pesters harder gereageerd worden op meisjes die hun boosheid of angst laten zien, vanwege non-normatief gedrag. Hierdoor kan het pestgedrag vervolgens worden voortgezet (Crick, 1997; Hanish, Eisenberg, Fabes, Spinrad, & Schmidt, 2004). Ten aanzien van leerjaar is het bekend dat het pestgedrag afneemt naarmate leerlingen ouder worden (Kim et al., 2009). Hierdoor wordt verwacht dat in hogere leerjaren minder ervaren pestgedrag wordt gerapporteerd. Dit is te verklaren door de algemene ontwikkeling van een kind; naarmate een kind ouder wordt, maakt het geweten een ontwikkeling door van egocentrisch naar een intern en extern geweten. Daarnaast krijgt een kind op latere leeftijd meer mogelijkheden tot empathisch denken (Claes & Verduyn, 2012). Daarom wordt verwacht dat hoe jonger een kind is, diegene meer pestgedrag laat zien of ervaart. Bovendien wordt een hoge mate van empathie geassocieerd met meer sociaal gedrag (Dadds et al., 2008). Uit onderzoek van Fabes, Carlo, Kupanoff, en Laible (1999) blijkt dat sociaal gedrag vaker voorkomt naarmate de leeftijd toeneemt. Daarom wordt verwacht dat hoe ouder een persoon is, hoe hoger gescoord wordt op sociaal gedrag. Volgens Eisenberg en collega's (1998) en Zimmer-Bembeck en collega's (2005) vertonen meisjes meer sociaal gedrag dan jongens.

Als verklaring hiervoor noemt Frey, Nolen, Van Schoiack Edstrom en Hirschstein (2005) dat meisjes sneller een meer samenwerkende strategie aannemen dan jongens, wat als onderdeel van prosociaal gedrag wordt gezien. Meisjes hechten bovendien meer waarde aan hun status ten aanzien van hun peers (Baar, 2012). Bovendien wordt vanuit de samenleving meer druk gelegd op meisjes om een rol aan te nemen waarin ze voor anderen moeten zorgen (Baillargeon et al., 2011). Binnen dit onderzoek omvat prosociaal gedrag zowel het uitvoeren van prosociaal gedrag als het ontvangen van prosociaal gedrag. Op basis van het literatuuronderzoek is de verwachting binnen dit onderzoek dat meisjes hoger scoren op prosociaal gedrag, zowel uitvoeren als ontvangen.

Bij het tweede doel wordt er inzicht verkregen in het verschil in frequentiepercentages van de verschillende ervaren pestrollen bij leerlingen naar sekse en leerjaar. In tegenstelling tot de eerste doelstelling die een variabelgerichte benadering heeft, wordt deze doelstelling op een persoonsgerichte manier benaderd. Een combinatie van deze twee benaderingen zorgt voor een meer specifieke en volledige weergave van de informatie over pestgedrag (Baar, 2012). Binnen deze doelstelling worden de pestrollen dader, slachtoffer, daderslachtoffer en niet-betrokken meegenomen. Uit eerder onderzoek is gebleken dat jongens vaker dader zijn dan meisjes (Baar, 2012, Nansel et al., 2001; Schwartz et al., 2001; Underwood & Rosen, 1998) en op basis daarvan wordt verwacht dat ook uit dit onderzoek blijkt dat jongens vaker een daderrol op zich nemen, maar dat naarmate ze ouder worden hun betrokkenheid bij ouderschap zal afnemen. Dit geldt ook ten aanzien van slachtofferschap. Gebleken is dat meisjes een verhoogd risico hebben op slachtofferschap (Crick, 1997; Hanish et al., 2004), waarbij de verwachting van dit onderzoek is dat dit ook het geval zal zijn binnen dit onderzoek. Verwacht wordt daarnaast dat naarmate een meisje ouder wordt dat zowel het slachtofferschap als het ouderschap zal afnemen. Ten aanzien van de dader-slachtofferrol zijn er geen verwachtingen vooraf, doordat hier weinig over bekend is (Salmivalli & Peets, 2009; Schwartz et al., 2001). Ten aanzien van leerjaar is er de verwachting dat pestgedrag vermindert naarmate kinderen ouder worden, doordat dit is gebleken uit voorgaand onderzoek (Kim et al., 2009). Op basis hiervan wordt ook verwacht dat het niet betrokken zijn bij pestgedrag toe zal nemen in hogere leerjaren. Daarnaast is er de verwachting dat dit voor beide sekse het geval is, aangezien uit eerder onderzoek is gebleken dat beide sekse evenveel betrokkenheid laten zien, alleen verschillende rollen aannemen (Nansel et al., 2001; Rodkin & Berger, 2008).

Bij de derde doelstelling wordt inzicht verkregen in de samenhang tussen pestgedragen prosociaal gedrag bij de leerlingen. Onder pestgedrag wordt ouderschap en

slachtofferschap verstaan en onder prosociaal gedrag zowel het uitvoeren als het ontvangen daarvan. Het programma DVS tracht een prosociale omgeving te creëren, waarbij gestreefd wordt probleemgedrag te verminderen (Pauw, 2012; Pauw & van Sonderen, 2006). Het is bekend dat dit pestgedrag verminderd (Pivik, McComas, & Laflamme, 2002). Op basis hiervan wordt verwacht dat er een negatieve samenhang is tussen pestgedrag en prosociaal gedrag, waarbij kinderen die in hoge mate prosociaal gedrag laten zien nauwelijks pestgedrag vertonen en andersom. Het is bekend dat kinderen die geïdentificeerd worden als daders laag scoren ten aanzien van prosociaal gedrag (Warden & Mackinnon, 2003). Hierdoor wordt verwacht dat er een negatieve samenhang is tussen daderschap en prosociaal gedrag uitvoeren en ontvangen. Aangezien jongens vaker dader zijn dan meisjes (Baar, 2012, Nansel et al., 2001; Schwartz et al., 2001; Underwood & Rosen, 1998) is de verwachting dat dit vooral het geval is voor jongens. Eerder onderzoek heeft aangetoond dat slachtoffers gebrekkig psychosociaal functioneren, waardoor ze zich eerder terugtrekken en minder prosociaal zijn dan andere kinderen (Craig, 1998; Olweus, 1993; Schwartz, 2000). Meisjes zouden vaker slachtoffer zijn (Crick, 1997; Hanish et al., 2004) en daarom zou verwacht worden dat dit vooral het geval is bij vrouwelijke slachtoffers. Echter laten meisjes over het algemeen meer prosociaal gedrag zien (Eisenberg, Fabes, & Spinrad, 1998; Zimmer-Gembeck, Geiger, & Crick, 2005), waardoor er geen eenduidige hypothese opgesteld kan worden. Het is bekend dat prosociaal gedrag toeneemt naarmate het kind ouder wordt (Fabes et al., 1999), daarnaast neemt pestgedrag af naarmate het kind ouder wordt (Kim et al., 2009). Bovendien heeft onderzoek uitgewezen dat prosociaal gedrag een vermindering in pestgedrag tot gevolg heeft (Pivik et al., 2002). Op basis hiervan wordt verwacht dat in hogere leerjaren een samenhang is van minder pestgedrag en meer prosociaal gedrag (zowel uitvoeren als ontvangen).

Het vierde doel van dit onderzoek is inzicht verkrijgen in de visie van de leerlingen van speciale basisscholen die gebruik maken van het programma DVS met betrekking tot pestgedrag en hun eigen rol daarin. Zicht krijgen op deze visie is van belang om af te kunnen wegen in hoeverre de leerlingen in staat zijn zelf te reflecteren en zichzelf de juiste rol toe te schrijven. Zo is het mogelijk dat een leerling zichzelf niet de juiste rol toeschrijft, doordat het andere ideeën heeft over de definitie van pesten of bepaalde vormen ontkent als pesten (Baar, 2012). Daarom wordt de visie van leerlingen meegenomen en geoperationaliseerd naar: (1) definitie van pesten, (2) de aard/ manieren van pestgedrag, (3) locaties, (4) dader- en slachtofferprofiel, (5) de verklaringen voor pestgedrag, (6) de gevolgen van pestgedrag en (7) hun rol bij pestgedrag en de activiteiten die ze ondernemen. Vervolgens wordt dezelfde pestrol die gebleken is uit het interview vergeleken met de geclassificeerde pestrol uit de



vragenlijst, welke bij de tweede doelstelling aan bod kwam. De vragenlijst is een zelfrapportage waar zelfreflectie voor nodig is. Dit kan zorgen voor discrepantie, doordat een kind een andere visie kan hebben op pestgedrag en zijn eigen aandeel daarin (Baar, 2012). Bovendien bevat de vragenlijst handelingsgerichte vragen en wordt indirect informatie verkregen over pestgedrag. Het interview is directer, wat er voor kan zorgen dat kinderen anders reageren of het als plagen zien (Baar, 2012). Er wordt verwacht dat de zelf togeschreven pestrol voornamelijk niet overeen zal komen met de geclassificeerde pestrol.

Het vijfde doel van dit onderzoek is inzicht verkrijgen in de beleving en ervaren effectiviteit van de leerlingen ten aanzien van de aanpak van pestgedrag van het programma DVS op school en de aanpak van de leerkrachten. Binnen dit onderzoek wordt op een explorerende wijze gekeken naar de ervaren effectiviteit door de leerlingen van het SBO over de aanpak van school, de leerkracht en het programma DVS. Hierbij wordt gekeken naar de interventies die ingezet worden ten aanzien van het bevorderen van prosociaal gedrag en het verminderen van pestgedrag. Dit programma richt zich op het bevorderen van een prosociale omgeving (Pauw, 2012), waardoor probleemgedrag (waaronder pestgedrag) minder zal voorkomen (Crick, 1996). Hierdoor wordt verwacht dat leerlingen het programma DVS als effectief ervaren in het verminderen van pestgedrag en bevorderen van prosociaal gedrag.

## **Methode<sup>2</sup>**

### **Participanten**

Totaal hebben 98 participanten ( $N = 98$ ) van twee verschillende SBO scholen uit de omgeving Utrecht deelgenomen aan het onderzoek. Beide SBO-scholen maken gebruik van het programma DVS. Het gaat om leerlingen van groep 4 tot en met groep 8, waarvan 55,1% jongens ( $n = 54$ ) en 44,9% meisjes ( $n = 44$ ). De gemiddelde leeftijd van de participanten is 10,7 jaar. In dit onderzoek werd gebruik gemaakt van een doelgerichte steekproef (Neuman, 2012). Bij het kwalitatieve onderdeel werden er in totaal 10 participanten uit de steekproef op doelgerichte manier geselecteerd voor een diepte interview, waarvan één respondent is uitgevallen ( $n = 9$ ), die geen medewerking meer wilde verlenen nadat hij geselecteerd werd. Vanwege beperkte mogelijkheden ten aanzien van de geselecteerde scholen en de geclassificeerde rollen is er slechts met negen respondenten een diepte-interview gedaan. Deze zijn geselecteerd op basis van de rol die ze aannemen in pestgedrag en die de hoogste

---

<sup>2</sup>Geschreven door Merva Alan en Fabienne de Weijer

scores hadden op een bepaalde schaal. Van de 9 deelnemende participanten is 67% jongen ( $n = 6$ ) en 33% meisje ( $n = 3$ ). De gemiddelde leeftijd is 10,2 jaar.

### **Meetinstrumenten**

**Omgaan Met Elkaar Vragenlijst** Het vaststellen van de mate van pest- en prosociaal gedrag is bepaald aan de hand van de ‘Omgaan Met Elkaar Vragenlijst’ (Baar, 2012). Dit is een Nederlandse vertaling van de ‘Social Experience Questionnaire – Selfreport’ (SEQ-S) (Crick, 1997; Crick, & Grotpeter, 1995; Grotpeter & Crick, 1996). De vier schalen uit de vragenlijst zijn daderschap, slachtofferschap, prosociaal uitvoeren en ontvangen. Voor deze schalen is de cronbach’s alfa berekend en het aantal items weergegeven.

*Daderschap.* De Daderschapsschaal bestaat uit negen items.

*Slachtofferschap.* De Slachtofferschaal bestaat uit 11 items.

*Prosociaal ontvangen.* Deze schaal bestaat uit zeven items.

*Prosociaal uitvoeren.* De schaal prosociaal uitvoeren bestaat uit zes items.

De ‘Omgaan met Elkaar-Vragenlijst’ is binnen dit onderzoek ten aanzien van het taalgebruik vergemakkelijkt. Op deze manier is gezorgd voor een betere aansluiting op het (taal)niveau van de respondenten, zodat de respondenten de vragen beter konden begrijpen. De kern van de vraag is behouden gebleven, maar er is gebruik gemaakt van kortere zinnen en simpelere bewoordingen voor de vijf punten van de Likert-schaal. Dit kan tot gevolg hebben dat er veel items zijn weggevallen. In de ‘Omgaan met Elkaar-Vragenlijst’ worden vragen aan de hand van vijf punten op de Likert schaal geformuleerd van 1 (=nooit) tot 5 (= altijd). De vragen over pestgedrag en prosociaal gedrag werden door elkaar gesteld, zodat voor de leerlingen niet gelijk duidelijk werd dat de vragenlijst over pesten gaat (Baar, 2012). Voor de SEQ-S is een adequate interne consistentie gevonden (Baar, 2012; Crick & Grotpeter, 1996; Crick & Bigbee, 1998). Dit draagt bij aan de validiteit en betrouwbaarheid van de vragenlijst (Baar, 2012; Crick, 1997; Crick, & Grotpeter, 1995; Grotpeter & Crick, 1996). De Cronbach’s alpha voor de schaal Daderschap is .82, voor Slachtofferschap .87, ten aanzien van het uitvoeren van prosociaal gedrag .57 en voor het ontvangen van prosociaal gedrag door anderen is .75. De vragenlijst bevat goede psychometrische eigenschappen, waaronder de factorstructuur (Crick & Grotpeter, 1996), geringe correlaties met peer reports van slachtofferschap en een adequate interne consistentie (Crick & Bigbee, 1998; Storch, Masia-Warner, Crisp, & Klein, 2005).

**Topicvragenlijst** Voor het kwalitatieve onderdeel betreft het een onderzoek in een explorerende en cross-sectionele vorm. Hiervan is sprake, omdat het onderzoek zich richt op

de visie van de leerling en de ervaren effectiviteit van de Vreedzame School. Er werd gericht op zoek gegaan naar ideeën, gedachten en gevoelens, weerstanden en beweegredenen in of ten aanzien van de visie van kinderen op pestgedrag en hun eigen aandeel daarin, maar ook ten aanzien van de ervaren effectiviteit en beleving van DVS (Baarda, de Goede, & Teunissen, 2005). Met het voeren van (diepte) interviews werd gestreefd om informatie te verkrijgen om de vierde en vijfde doelstelling te beantwoorden. Tijdens deze interviews werd er gebruik gemaakt van een topiclijst (Baarda et al., 2001). Deze onderzoeksmethode is van belang bij onderzoeken met een exploratief karakter om inzicht te verkrijgen in de visie van leerlingen op de eigen ervaren pestrol ten opzichte van de geclassificeerde rol. Bovendien werd er inzicht verkregen in de beleving en ervaren effectiviteit van de leerlingen ten aanzien van de aanpak van pestgedrag van het programma DVS op school en de aanpak van de leerkrachten. De topiclijst heeft voor structuur in het interview gezorgd. Vooraf aan het interview werd er in een introductie een korte toelichting gegeven aan de respondent over de doelstelling, tijdsduur, procedure, inhoud en structuur van het interview. Bovendien werd er uitleg gegeven over de anonimiteit waarvan sprake is en over de onderwijs doeleinden die het onderzoek heeft. De diverse materialen en apparatuur vergroten de repliceerbaarheid, doordat het werk controleerbaar wordt en de betrouwbaarheid vergroot. Het gebruik van deze middelen werd gelegitimeerd tegenover de respondent. Bovendien werd de respondent te allen tijde in de gelegenheid gesteld om verheldering te vragen. Aan het eind van elk topic werden de antwoorden van de respondent ter verificatie samengevat. De topics die in het interview naar voren kwamen zijn ten aanzien van de vierde doelstelling: (1) definitie van pesten, (2) de aard/ manieren van pestgedrag, (3) locaties, (4) dader- en slachtofferprofiel, (5) de verklaringen voor pestgedrag, (6) de gevolgen van pestgedrag en (7) hun rol bij pestgedrag en de activiteiten die ze ondernemen.

De topics ten aanzien van de vijfde doelstelling zijn: (1) persoonlijke aanpak van de leerkracht tegen pesten, (2) preventieve en curatieve maatregelen tegen pesten vanuit de school, (3) de ervaren effectiviteit ten aanzien van de interventies om pestgedrag te verminderen en (4) de behoeften en ideeën van leerlingen ten aanzien van het verminderen van pestgedrag.

### **Procedure**

In totaal zijn er 98 vragenlijsten afgenomen. Voorafgaand aan de afname zijn ouders op de hoogte gesteld middels een brief volgens de 'informed consent'-procedure. Benoemd werd dat de anonimiteit van de participant gewaarborgd zal worden. Deelname was op geheel vrijwillige basis. Ouders dienden een strookje te ondertekenen en retour te brengen, alvorens

het kind deel mocht nemen aan het onderzoek. Het kwantitatieve onderzoek middels de vragenlijsten vond plaats in het klaslokaal en werd afgenomen door beide onderzoekers, waarbij de leerkracht als ondersteuning aanwezig was. Het invullen van de vragenlijst nam ongeveer 30 minuten per persoon in beslag. Er is gekozen voor groep 4 tot en met 8, omdat het gaat om het speciale basisonderwijs waarbij de lagere klassen te veel moeite zouden hebben met het begrijpen en invullen van de vragenlijst.

In totaal werden er tien interviews afgenomen die elk 30 minuten hebben geduurd. De interviews vonden plaats op de desbetreffende school in een andere ruimte dan het klaslokaal. Om structuur aan te brengen in het interview is er gebruik gemaakt van een topiclijst. Anonimiteit werd meegedeeld aan de respondent om de mate van sociaal wenselijk antwoorden te beperken. Dit draagt bij aan het vergroten van de betrouwbaarheid en interne validiteit. Dit werd ook beoogd, doordat er gebruik werd gemaakt van audio apparatuur tijdens de interview afnamen en doordat de interviews zijn afgenomen door twee onderzoekers. Dit is verbatim uitgewerkt voor een zo realistisch mogelijke weergave van de informatie. Hierdoor is het onderzoek repliceerbaar.

### **Data analyse**

Het kwantitatieve onderzoek (doelstelling 1, 2 en 3) bestaat uit een vragenlijst die na afname bij de leerlingen en leerkrachten ingevoerd wordt in SPSS. Binnen SPSS wordt er ten aanzien van de eerste doelstelling gebruik gemaakt van de analysetechniek 'multivariate analysis of variance' (MANOVA) om inzicht te krijgen in de prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag naar sekse en leerjaar. Hierbij werdende schaalscores ouderschap, slachtofferschap en prosociaal gedrag als afhankelijke variabelen en sekse en leerjaar als onafhankelijke variabelen meegenomen. Vervolgens werd gebruik gemaakt van de 'analysis of variance' (ANOVA) om te kijken naar de onderlinge relaties tussen de verschillende variabelen. Vervolgens is er voor de variabele leerjaar een post-hoc analyse uitgevoerd om het effect te bepalen.

Voor de tweede doelstelling is gekeken is naar de frequentiepercentages van pestrollen. Als een kind een score heeft die hoger is dan één standaarddeviatie boven het steekproefgemiddelde ten aanzien van de Agressieschaal en één standaarddeviatie onder het steekproefgemiddelde van de Slachtofferschaal, dan wordt het kind geclassificeerd als een 'dader'. Een kind werd als 'slachtoffer' geclassificeerd wanneer deze één standaarddeviatie boven het gemiddelde van de steekproef van de Slachtofferschaal en één standaarddeviatie onder het steekproefgemiddelde van de Daderschaal scoren. Een kind dat zowel één standaarddeviatie hoger scoorde dan het steekproefgemiddelde op de Daderschaal, als op de

Slachtofferschaal kreeg de classificatie 'Dader-Slachtoffer'. Een respondent is 'Niet betrokken' bij pestgedrag als ten aanzien van de Aggressieschaal en Slachtofferschaal in beide gevallen onder één standaarddeviatie van het gemiddelde scoort (Baar, 2012; Crick, 1997; Crick, & Grotpeter, 1995; Grotpeter & Crick, 1996). Vervolgens werd er gebruik gemaakt van crosstabs om de interactie tussen de verschillende rollen, sekse en leerjaar te berekenen.

Voor de derde doelstelling is gebruik gemaakt van de Pearson correlatie om de samenhang tussen pestgedrag (daderschap en slachtofferschap) en prosociaal gedrag (uitvoeren en ontvangen) te berekenen. Hierbij werden de onderlinge correlaties berekend voor de schalen daderschap, slachtofferschap, daderslachtoffer, prosociaal gedrag uitvoeren en prosociaal gedrag ontvangen ten aanzien van sekse en leerjaar.

De resultaten ten aanzien van doelstellingen 4 en 5 zijn geanalyseerd conform kwalitatieve analysemethoden van Baar (2002) en Baarda, De Goede en Teunissen (2001), Bij het kwalitatieve onderzoek (doelstelling 4 en 5). Hierdoor ontstond een kernlabelsysteem per doelstelling, wat het inhoudelijke rendement van de analyse weergaf (Baarda et al., 2001). De betrouwbaarheid van deze onderzoeksmethode werd bevorderd, doordat deze structuur door iedereen op dezelfde manier werd gehanteerd. Bovendien kreeg elk label een eigen code, waardoor de stappen in de analyse van het onderzoek controleerbaar zijn tot op het niveau van de tekst zelf, doordat ze verbatim uitgeschreven zijn. De interne validiteit is zoveel mogelijk gewaarborgd door de labels zo dicht mogelijk op de uitspraak van de respondent te formuleren (Baar, 2002).

## Resultaten

### **Vershil in prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag naar leerjaar en sekse<sup>3</sup>**

Om de eerste doelstelling te beantwoorden is het verschil tussen de schaalscores pestgedrag en prosociaal gedrag ten aanzien van sekse en leerjaar berekend en zijn 4 x 2 x 5 (Schaalscores [Daderschap, Slachtofferschap, Prosociaal uitvoeren en Prosociaal ontvangen] x Sekse [jongen en meisje] x Leerjaar [leerjaar 4, leerjaar 5, leerjaar 6, leerjaar 7 en leerjaar 8]) uitgevoerd door middel van een multivariate analyse (MANOVA). De vier condities (Daderschap, Slachtofferschap, Prosociaal gedrag uitvoeren en Prosociaal gedrag ontvangen) waren de afhankelijke variabelen (zie Tabel 1 voor gemiddelden en standaarddeviaties). Aan de assumpties van de MANOVA is voldaan.

---

<sup>3</sup>Geschreven door Merva Alan

Tabel 1

*Gemiddelde zelfrapportage van pestgedrag en sociaal gedrag naar leerjaar en sekse (standaarddeviaties staan vermeldt tussen haakjes)*

	Leerjaar 4 (n = 8)		Leerjaar 5 (n = 7)		Leerjaar 6 (n = 20)		Leerjaar 7 (n = 37)		Leerjaar 8 (n = 26)	
	Man (n = 4) M (SD)	Vrouw (n = 4) M (SD)	Man (n = 3) M (SD)	Vrouw (n = 4) M (SD)	Man (n = 12) M (SD)	Vrouw (n = 8) M (SD)	Man (n = 23) M (SD)	Vrouw (n = 14) M (SD)	Man (n = 12) M (SD)	Vrouw (n = 14) M (SD)
Daderschap	2.42 (1.17)	2.00 (.86)	1.89 (1.03)	2.47 (.23)	2.12 (.63)	2.02 (.66)	2.01 (.56)	1.63 (.49)	1.82 (.59)	1.54 (.37)
Slachtoffer- schap	2.48 (.87)	2.57 (.82)	2.58 (1.17)	3.37 (.38)	1.56 (.63)	2.87 (1.13)	1.90 (.55)	1.96 (.80)	1.78 (.55)	1.52 (.69)
Prosociaal uitvoeren	3.25 (.76)	4.14 (.67)	2.91 (.68)	3.32 (.39)	3.47 (.65)	3.50 (1.06)	3.31 (.41)	3.68 (.45)	3.29 (.54)	3.73 (.60)
Prosociaal ontvangen	3.68 (.88)	3.68 (.49)	3.24 (.58)	3.39 (1.38)	4.07 (.56)	3.57 (1.17)	3.27 (.73)	4.20 (.64)	3.51 (.86)	4.00 (.75)

Uit de MANOVA is gebleken dat er een significant hoofdeffect is van sekse  $F(4,73) = 4.68, p = .002, P\eta^2 = .20$  (Wilk's Lambda), waarbij er sprake is van een groot effect.

Daarnaast is gebleken dat er sprake is van een significant hoofdeffect van leerjaar  $F(16,224) = 1.87, p = .025, P\eta^2 = .09$ , met een matig effect. Een significant interactie-effect is gevonden voor sekse en leerjaar  $F(4,76) = 3.24, p = .016, P\eta^2 = .15$ , dit effect is groot (Cohen, 1988).

Vervolgens is een univariate analyse (ANOVA) uitgevoerd. Uit de resultaten is gebleken dat voor sekse geen significante effecten werden gevonden op zowel daderschap als slachtofferschap. Ten aanzien van leerjaar is er alleen een significant effect gevonden op slachtofferschap  $F(4,81) = 5.60, p < .001, P\eta^2 = .22$ , met een groot effect (Cohen, 1988). Dit betekent dat voor leerjaar de gemiddelde schaalscores voor slachtofferschap significant van elkaar verschillen. Voor deze gevallen is een Post hoc Bonferroni-toets uitgevoerd. Uit de resultaten is gebleken dat leerjaar 4 ( $M = 2.53, SD = 0.79$ ) significant hoger scoort op de slachtofferschaal dan leerjaar 8 ( $p = .035$ ). Dit betekent dat er in leerjaar 4 meer slachtoffers

zijn in leerjaar 8, dit is in overeenstemming met de verwachting vooraf aan dit onderzoek. Verder scoort leerjaar 5 ( $M = 3.03$ ,  $SD = 0.84$ ) significant hoger op de slachtofferschaal dan leerjaar 6 ( $p = .042$ ), leerjaar 7 ( $p = .005$ ) en leerjaar 8 ( $p < .001$ ), wat betekent dat er in leerjaar 5 meer slachtoffers zijn dan in leerjaar 6, leerjaar 7 en leerjaar 8. Dit komt overeen met de verwachting hoe jonger, hoe meer ervaren slachtofferschap.

Verder is uit de ANOVA gebleken dat er een significant effect is van sekse op prosociaal gedrag uitvoeren  $F(4,84) = 8.63$ ,  $p = .004$ ,  $P\eta^2 = .09$ , waarbij sprake is van een matig effect (Cohen, 1988). Dit betekent dat meisjes significant hoger scoren op prosociaal gedrag uitvoeren ten aanzien van jongens. Bovendien is er een significant effect gevonden van sekse op prosociaal gedrag ontvangen  $F(1,84) = 4.51$ ,  $p = .037$ ,  $P\eta^2 = .05$  met een klein effect (Cohen, 1988). Dit betekent dat meisjes significant hoger scoren op prosociaal gedrag ontvangen dan jongens. Dit komt overeen met de verwachtingen voorafgaand aan dit onderzoek, namelijk dat meisjes meer prosociaal gedrag vertonen dan jongens.

#### **Prevalentiepercentages van pestrollen naar sekse en leerjaar<sup>4</sup>**

Bij de tweede doelstelling werden de respondenten ( $N = 98$ ) geclassificeerd naar de pestrol die door hen werd aangenomen, aan de hand van de criteria van Crick en collega's (Crick, 1997; Crick & Bigbee, 1998; Crick & Grotpeter, 1996). Uit de resultaten is gebleken dat de meerderheid van de respondenten ( $n = 75$ ) niet betrokken is bij het pestgedrag (76,5%). In totaal werd 5,1% ( $n = 5$ ) als 'Dader' geclassificeerd, 7,1% ( $n = 7$ ) als 'Slachtoffer' en als 'Dader-slachtoffer' 11,2% ( $n = 11$ ). In Tabel 2 zijn de pestrollen weergegeven naar sekse en leerjaar.

---

<sup>4</sup>Geschreven door Fabienne de Weijer

Tabel 2

*Prevalentie pestrollen ten aanzien van sekse en leerjaar*

		Dader	Slachtoffer	Dader-Slachtoffer	Niet betrokken
Leerjaar 4 (n = 8)	Man (%) (n = 4)	0	0	25.0	75.0
	Vrouw (%) (n = 4)	0	25.0	25.0	50.0
	Totaal	0	12.5	25.0	62.5
Leerjaar 5 (n = 7)	Man (%) (n = 3)	0	33.3	33.3	33.3
	Vrouw (%) (n = 4)	0	75.0	25.0	0
	Totaal	0	57.1	28.6	14.3
Leerjaar 6 (n = 20)	Man (%) (n = 12)	27.3	0	9.1	63.6
	Vrouw (%) (n = 8)	0	0	33.3	66.7
	Totaal	15.0	0	20.0	65.0
Leerjaar 7 (n = 37)	Man (%) (n = 23)	10.0	5.0	5.0	80.0
	Vrouw (%) (n = 14)	0	0	7.1	92.9
	Totaal	6.2	3.1	5.8	84.9
Leerjaar 8 (n = 26)	Man (%) (n = 12)	0	0	8.3	91.7
	Vrouw (%) (n = 14)	0	7.1	0	92.9
	Totaal	0	3.8	3.8	92.3
Totaal (n = 98)	Man (%) (n = 54)	9.3	3.7	9.3	76.0
	Vrouw (%) (n = 44)	0	11.4	13.6	75.0



Bij vergelijking van sekse ten aanzien van de mate van betrokkenheid bij pestgedrag, blijkt dat jongens relatief vaker worden geassocieerd als 'Dader' (9,3%) aangezien er geen meisjes als 'Dader' geassocieerd werden. Daarnaast is gebleken dat meisjes vaker geassocieerd worden als 'Slachtoffer' (11,4%) dan jongens (3,7%). Beide is in overeenstemming met de verwachting voorafgaand aan het onderzoek. Het verschil tussen 'Dader-slachtoffer' ten aanzien van sekse is verwaarloosbaar, aangezien meisjes (13,6%) en jongens (9,3%) nagenoeg gelijk naar deze rol geassocieerd worden, dit is in tegenstelling tot de verwachting vooraf. Verder is gebleken dat zowel jongens (76%) als meisjes (75%) in gelijke mate geassocieerd zijn als 'niet betrokken', dit werd verwacht voorafgaand het onderzoek.

Ten aanzien van leerjaar is uit de resultaten gebleken dat het veelal om een inconsistent beeld gaat en waar er een verband werd gevonden, was er sprake van een klein aantal respondenten waardoor er met enige voorzichtigheid naar deze gegevens gekeken dient te worden. Wanneer een vergelijking gemaakt wordt naar de verschillende pestrollen ten aanzien van leerjaar is gebleken dat de 'Daderrol' werd aangenomen door respondenten uit leerjaar 6 (15%), gevolgd door leerjaar 7 (6,2%), waardoor geen eenduidige conclusie te trekken valt. Verwacht werd namelijk dat deze rol vooral aangenomen zou worden door lagere leerjaren. Ten aanzien van de slachtofferrol en daderslachtofferrol kan geen eenduidige conclusie getrokken worden, vanwege een te klein aantal respondenten in de jongere leerjaren. Geconcludeerd wordt naarmate de respondenten ouder worden er meer classificaties 'niet betrokken' zijn. Dit komt overeen met de verwachting vooraf aan het onderzoek, namelijk dat pestgedrag vermindert naarmate de respondenten ouder worden.

### **De samenhang tussen pestgedrag en sociaal gedrag ten aanzien van sekse en leerjaar<sup>5</sup>**

Bij de derde doelstelling werd de samenhang tussen de scores van pestgedrag en sociaal gedrag naar sekse en leerjaar onderzocht, waarbij gebruik werd gemaakt van de Pearson's R correlatie. Uit de resultaten is gebleken dat bij de scores van de daderschapschaal en het uitvoeren van sociaal gedrag sprake is van een matige en negatieve samenhang voor zowel mannen  $r(50) = -.319, p = .026$ , als vrouwen  $r(41) = -.460, p = .002$ . Dit betekent dat naarmate ouderschap toeneemt, het uitvoeren van sociaal gedrag significant afneemt, en andersom. Er is sprake van een matige en negatieve samenhang tussen ouderschap en het ontvangen van sociaal gedrag die alleen significant is voor meisjes  $r(41) = -.428, p = .005$ . Dit betekent naarmate er meer ouderschap voorkomt minder sociaal gedrag wordt

---

<sup>5</sup>Geschreven door Merva Alan en Fabienne de Weijer

ontvangen, voorafgaand dit onderzoek werd hier geen verwachting over uitgesproken. Ten aanzien van slachtofferschap en het uitvoeren van pro sociaal gedrag is er alleen voor jongens een matig tot grote, negatieve samenhang  $r(50) = -.385, p = .006$ . Dit komt neer op een toename van slachtofferschap en een afname van het uitvoeren van pro sociaal gedrag, wat overeenkomt met de verwachting vooraf. Daarnaast geldt voor jongens een grote, negatieve samenhang  $r(50) = -.452, p = .001$  tussen slachtofferschap en het ontvangen van pro sociaal gedrag en voor meisjes een matige en negatieve samenhang  $r(40) = -.381, p = .013$ . Dit betekent dat naarmate slachtofferschap toeneemt, het ontvangen van pro sociaal gedrag afneemt. Daderschap en het uitvoeren van pro sociaal gedrag correleerden negatief voor de leerjaar 4  $r(6) = -.789, p = .020$ , leerjaar 7  $r(32) = -.513, p = .002$  en leerjaar 8  $r(24) = -.666, p < .001$ , met een groot effect. Dit betekent dat voor deze leerjaren geldt, dat er minder pro sociaal gedrag wordt uitgevoerd naarmate er meer wordt gepest. Daderschap was negatief gecorreleerd met het ontvangen van pro sociaal gedrag voor leerjaar 4  $r(6) = -.777, p = .023$  en leerjaar 8  $r(23) = -.693, p < .001$ , met een groot effect. Als daderschap toeneemt, neemt het ontvangen van pro sociaal gedrag af voor deze leerjaren. De samenhang tussen slachtofferschap en pro sociaal gedrag uitvoeren is voor alle leerjaren niet significant. Uit de resultaten is gebleken dat de samenhang tussen slachtofferschap en het ontvangen van pro sociaal gedrag groot en negatief is voor leerjaar 8  $r(23) = -.645, p < .001$ . Dit betekent dat naarmate het slachtofferschap toeneemt, het ontvangen van pro sociaal gedrag afneemt. Bovenstaande bevindingen komen overeen met verwachtingen vooraf gesteld aan dit onderzoek.

### **Visie met betrekking tot pestgedrag en zelfervaren rol<sup>6</sup>**

Voor het beantwoorden van de vierde doelstelling is in een diepte-interview informatie achterhaald aangaande de visie van leerlingen met betrekking tot pestgedrag en hun eigen rol die ze daarin aannemen. Hierbij werd gekeken naar de definitie van pestgedrag, de mate, belangrijke locaties waar pestgedrag zich voordoet, de kenmerken van een dader en slachtoffer, de verklaringen voor pestgedrag, de gevolgen voor pestgedrag en de zelf ervaren pestrol van de respondenten. De resultaten worden aan de hand van de categorieën die voortgekomen, zijn uit het interview in cursief weergegeven en de prevalentie van het aantal respondenten wordt aangegeven tussen haakjes. Bovendien zullen er uitspraken van respondenten bijgevoegd worden ter ondersteuning. We willen benadrukken dat onderstaande

---

<sup>6</sup>Geschreven door Merva Alan

resultaten alleen gebruikt kunnen worden als indicaties in het aangeven van de visie en de (ervaren) pestrollen van leerlingen op het SBO die gebruik maken van het programma DVS.

**Definitie pestgedrag.** Binnen het onderzoek werd gekeken naar de definitie die de respondenten ontleen aan pestgedrag. Hieruit is gebleken dat er eigenlijk maar van één criterium relatief vaak wordt benoemd, namelijk *het schaden van iemand* ( $n = 5$ ). Met name werd benoemd dat het gaat om vervelend doen en dat het niet leuk is. Één van de respondenten gaf aan dat pestgedrag zich *herhaaldelijk* voordoet. Drie respondenten gaven aan *pesten is plagen* en één respondent gaf aan: *weet de betekenis niet*. Ten aanzien van dit onderdeel werd er veelvuldig door de respondenten geantwoord met diverse pestvormen wat voor hen gold als definitie:

Nou dat is een soort plagen dat je niet meer leuk vindt, dat je elke dag wordt uitgescholden en getrapt enzo en wordt uitgelacht [2,dader-slachtoffer].

De meerderheid van de respondenten heeft één criteria van pestgedrag genoemd, namelijk dat pestgedrag refereert naar negatieve handelingen. Daarnaast benoemde één respondent een extra criteria, namelijk herhaaldelijk blootstaan aan pestgedrag.

**Pestvormen.** Uit de resultaten is gebleken dat de respondenten vinden dat pestgedrag vooral bestaat uit *verbaal pesten* ( $n = 9$ ) en *fysiek pesten* ( $n = 8$ ). Ten aanzien van verbaal pesten werd voornamelijk schoppen en slaan benoemd en ten aanzien van fysiek pesten voornamelijk schelden en uitlachen. Bovendien gaven zes respondenten aan dat er sprake is van *relationeel pesten*, waarbij er vooral sprake is van buitensluiten. In mindere mate werd de vorm *materiaal pestgedrag* ( $n = 2$ ) genoemd. Er werden verder geen indirecte vormen van pesten genoemd.

**Locatie.** Er is gekeken naar de plek waar pestgedrag het meeste voorkomend is volgens de respondenten. De meest voorkomende locatie volgens de respondenten is *buiten in de pauze* ( $n = 7$ ), waarbij voornamelijk het schoolplein en de schommels genoemd werden. In mindere mate werd de locatie *in de klas* ( $n = 3$ ) genoemd als locatie.

**Mate van pestgedrag.** Tevens is gekeken naar de ervaren mate waarin pestgedrag zich voordoet volgens de respondent. Uit de resultaten bleek dat er *niet tot nauwelijks* sprake is van pestgedrag op school ( $n = 5$ ). Volgens vijf respondenten werd er vroeger wel gepest, maar is dit *nu niet meer het geval*. Opvallend is echter dat door een aantal respondenten benoemd werd dat pestgedrag zich *vaak tot altijd* voordoet in de schoolsituatie ( $n = 4$ ). Ten aanzien van de verschillende scholen die deel hebben genomen aan dit onderzoek is geen verband te vinden: Er is sprake van een gelijke verdeling ten aanzien van de ervaren mate van pestgedrag.

**Daderprofiel.** Binnen dit onderzoek werd onderzocht wat respondenten tot karakteristieken van een dader rekenen. Op basis van de resultaten wordt geconcludeerd dat het merendeel van de respondenten aangeeft dat het gaat om *brutale kinderen* ( $n = 5$ ) waarbij met name een grote mond hebben genoemd werd. Daarnaast werd er door respondenten benoemd dat het om *boze kinderen* gaat ( $n = 4$ ), waarbij respondenten veelal benoemen dat het gaat om boos kijken:

Als ze boos zijn hebben ze een grote mond tegen de andere kinderen en juffrouw [6, niet-betrokken].

Ook werd door een aantal respondenten aangegeven *niet te weten* welke eigenschappen gelden voor een dader ( $n = 4$ ).

**Slachtofferprofiel.** Aan de respondenten werd er gevraagd welke karakteristieken tot een slachtoffer gerekend worden, waarbij een *raar uiterlijk* het meeste genoemd werd ( $n = 4$ ), zoals rare tanden, raar haar of iets anders dan anderen hebben:

Zij is net als een jongen en zeggen ze lelijke tanden tegen haar en uh en heeft ze zulke haar, is een meisje en dan gaan ze steeds pesten [9,dader].

In mindere mate werd benoemd dat het gaat om *eenzame kinderen* ( $n = 2$ ), die weinig vrienden hebben. Bovendien gaf één respondent aan dat het kinderen zijn die *door anderen irritant worden gevonden* en één respondent gaf aan *niet te weten* aan welke eigenschappen een slachtoffer voldoet.

**Verklaringen voor pestgedrag voor een dader.** Binnen dit onderzoek is aan de respondenten gevraagd wat verklaringen zijn waarom een dader pest. Veel respondenten ( $n = 4$ ) gaven aan dat het van de dader een *reactie op frustratie* is, waarbij het voornamelijk gaat om boos zijn en het ervaren van jaloezie ten aanzien van een ander:

Nou, omdat ze soms jaloers kunnen zijn en kunnen van alles, jaloers zijn en ik weet het gewoon niet [9, dader].

Daarnaast gaven drie respondenten aan *geen idee* te hebben waarom daders anderen pesten. In mindere mate werd genoemd dat het gaat om *meelopers* ( $n = 2$ ) die opgestoot worden. Volgens hen is dit een verklaring waarom pestgedrag zich voordoet. Anderen benoemden dat ze *ADHD hebben* ( $n = 1$ ) of dat ze *gewoon zo zijn* ( $n = 1$ ).

**Verklaringen voor het slachtoffer.** Van de respondenten gaven vier respondenten aan dat het gaat om *kwetsbare kinderen*, die ziek zijn of ADHD hebben. In mindere mate werd benoemd dat pestgedrag verklaard kan worden *als anderen zich aan je irriteren* ( $n = 1$ ), doordat je bijvoorbeeld meeloopt of als je anderen gaat *verklikken* ( $n = 1$ ):

Een kind die ADHD heeft daar kan hij niks aan doen, die doet ook weleens irritant [3,

niet-betrokken].

**Gevolgen voor het slachtoffer.** In dit onderzoek werd gekeken wat de gevolgen van pestgedrag voor het slachtoffer zijn. Het meest genoemde ( $n = 9$ ) is *verdriet*, waarbij met name genoemd werd dat diegene gewoon verdrietig wordt en/of moet huilen:

Uhm geestelijke dingen die niet goed zijn en wat pijn in de hart doet zeg maar [3, niet-betrokken].

In mindere mate gaven respondenten aan dat pestgedrag *angst* ( $n = 2$ ), *boosheid* ( $n = 2$ ) en *sociale uitsluiting* ( $n = 1$ ) tot gevolg had voor het slachtoffer. Ook gaf een klein aantal respondenten ( $n = 2$ ) aan dat het slachtoffer last kan krijgen van *latere gevolgen*, zoals later nog ‘pijn voelen’ of het hebben van nare herinneringen. Één respondent gaf aan dat het *dood willen* tot gevolg kan hebben:

Als je elke dag op school komt (en gepest wordt) dan wil je op een gegeven moment dood. Dan vind je het niet meer leuk [4, dader-slachtoffer].

**De zelf ervaren pestrol.** Uit de interviews is de zelf ervaren pestrol van de respondenten gebleken. De zelf ervaren pestrollen zijn vergeleken met de geclassificeerde pestrollen, die zijn terug te vinden in Tabel 3. Bij vijf respondenten is er sprake van een overeenstemming tussen beide rollen. Voorafgaand aan het onderzoek werd dit niet verwacht, echter is het verschil niet groot, aangezien er bij vier respondenten sprake is van een discrepantie tussen de zelf ervaren en geclassificeerde pestrol. Twee respondenten beschouwen zichzelf als slachtoffer terwijl ze op basis van de vragenlijst een classificatie als daderslachtoffer hebben. Uit de interviews blijkt dat beide respondenten aangeven anderen terug te pesten als anderen ‘erg gemeen doen’ of ‘te lang doorgaan’:

Dan word ik eerst boos en als ze dan doorgaan word ik woedend. Soms als ze heel gemeen doen (pest ik hun terug) [4, dader-slachtoffer].

Verder bleek dat één respondent zichzelf als niet betrokken beschouwt, maar na doorvragen bleek echter dat er sprake was van een dader-slachtofferrol, ondanks dat ze ook geclassificeerd werd als niet betrokken. Een verklaring hiervoor is dat de desbetreffende respondent aangeeft niet te pesten, maar vervolgens wel blijkt dat er herhaaldelijk buiten wordt gesloten:

We gingen niet meer aardig doen en buitensluiten tegen elkaar. We deden het allemaal eigenlijk. Als we elkaar even zat waren ofzo. Soms niet alleen ik, maar ook weleens met een vriendin toen was ik waren we gewoon een keer boos op iemand nou daar doen we even niet meer zoveel mee [1, dader-slachtoffer].

De respondent geeft aan dat buitensluiten zich herhaaldelijk voordoet, zowel dat zij

wordt buitengesloten, als dat zij anderen buitensluit. Echter wordt dit door de respondent niet erkend als pestvorm. Een andere respondent ziet zichzelf als dader, terwijl hij geassocieerd was als dader-slachtoffer. Dit is opvallend, omdat verwacht zou kunnen worden dat dit eerder andersom het geval zou zijn.

Tabel 3

*De geassocieerde rol versus de zelf ervaren rol van de respondenten ten aanzien van pestgedrag*

Respondent	Geassocieerde rol pestgedrag	Zelf ervaren rol pestgedrag
1	Niet betrokken	Dader-slachtoffer
2	Dader-Slachtoffer	Dader
3	Niet betrokken	Niet betrokken
4	Dader-Slachtoffer	Slachtoffer
5	Dader-Slachtoffer	Slachtoffer
6	Niet betrokken.	Niet betrokken
7	Niet betrokken	Niet betrokken
8	Slachtoffer	Slachtoffer
9	Dader	Dader

### **De beleving en ervaren effectiviteit aanpak van pesten<sup>7</sup>**

Voor het beantwoorden van de vijfde doelstelling is in een diepte-interview informatie achterhaald aangaande de beleving en ervaren effectiviteit van de respondenten ten aanzien van de persoonlijke aanpak van de leerkrachten, het programma DVS tegen de aanpak van pestgedrag en het bevorderen van sociaal gedrag.

**Aanpak leerkracht ten aanzien van pesten.** Aan de respondenten is gevraagd welk aanpak leerkrachten hanteren ten aanzien van pestgedrag. Gebleken is dat meerderheid van de respondenten aangeeft dat de leerkrachten *straffen* ( $n = 5$ ), waarbij vooral strafwerk en contact met ouders benoemd werd. Ook gaven de respondenten aan dat de leerkrachten vaak *waarschuwingen* geven ( $n = 4$ ), waarbij gezegd wordt dat er gestopt moet worden met pesten.

<sup>7</sup>Geschreven door Fabienne de Weijer

Slechts één respondent gaf *helpen* aan als aanpak van de leerkracht, waaronder een gesprek met de leerkracht. De respondenten benoemen voornamelijk interventies die niet pro sociaal zijn en toe behoren tot DVS, zoals straffen en waarschuwen. Mogelijk kan dit komen doordat de kinderen het lastig vinden om pro sociale aspecten te benoemen of te herkennen. Echter is het ook een uitgangspunt van DVS dat het conflictoplossende vermogen van de leerlingen vergroot wordt, wat inhoudt dat er een beroep wordt gedaan op hun eigen oplossingsvaardigheden. Een belangrijke interventie die zich hierop richt, zijn de mediators. Zij hebben een grote rol in het verminderen van pestgedrag en het oplossen van ruzie, waardoor er mogelijk minder nadruk ligt op de aanpak van leerkrachten. Bovendien is de aanpak van mediators mogelijk beter zichtbaar voor respondenten, aangezien relaties en verhoudingen met leeftijdsgenoten belangrijk zijn voor basisschoolkinderen (Zaal, Boerhave, & Koster, 2008).

**Maatregelen school preventief.** Binnen dit onderzoek werd gekeken naar de preventieve maatregelen die worden gehanteerd door de geselecteerde scholen. *Pestweek* werd door de meerderheid ( $n = 5$ ) van de respondenten genoemd als een preventieve maatregel die op geselecteerde SBO scholen plaatsvindt, waarbij benoemd werd dat ze liedjes zingen, dansen, posters maken en les krijgen over pesten en pro sociaal gedrag. Vervolgens werd *De Vreedzame School* door vier van de respondenten genoemd. Hierbij gaf de meerderheid aan dat kinderen tot mediators opgeleid worden om pestgedrag op het schoolplein tegen te gaan:

We hebben ook mediators, dat is iets van DVS. Dat zijn twee kinderen die lossen dan jouw problemen op, als je met iemand vecht dan moeten zij jou helpen [5, daderslachtoffer].

De minderheid van de respondenten ( $n = 2$ ) heeft geen idee over welke preventieve maatregelen er wordt gehanteerd. Bovendien blijkt dat de geselecteerde SBO scholen '*Kom op voor jezelf-training*' geven aan leerlingen en een '*Pleinwacht*' hebben tijdens de pauze, deze preventieve maatregelen werden door één respondent genoemd.

**Maatregelen school curatief.** In dit onderzoek is aan de respondenten gevraagd welke curatieve maatregelen door school gehanteerd worden ten aanzien van pestgedrag. Alle respondenten gaven aan dat er *mediators* zijn die helpen wanneer er wordt gepest. Zo waarschuwen zij de pesters en geven steun aan de slachtoffers. Bij aanhoudend pestgedrag wordt een gesprek gevoerd met de betrokken partijen. Daarnaast geeft een groot deel van de respondenten ( $n = 7$ ) aan dat leerlingen straf krijgen als ze anderen hebben gepest. Voorbeelden die vaak worden genoemd, zijn bij de muur buiten moeten staan, tijdens de pauze niet naar buiten mogen en dat er contact met de ouders wordt opgenomen:

Als je pest, krijg je straf en dan moet je naar binnen of moet je bij de muur staan en niet naar binnen [8, slachtoffer].

Verder worden als curatieve maatregelen genoemd: *Vertrouwenspersoon* ( $n = 1$ ) en *toneelstukjes* ( $n = 1$ ). Tevens gaven twee respondenten aan *niet te weten* welke maatregelen school hanteert.

**Ervaren effectiviteit ten aanzien van pestgedrag.** Binnen dit onderzoek is gekeken naar de ervaren effectiviteit van de respondenten ten aanzien van de maatregelen ten aanzien van het pestgedrag uitgevoerd door de leerkracht en school. Uit de resultaten blijkt dat de meerderheid van de respondenten ( $n = 5$ ) de maatregelen als *effectief* ervaart, voornamelijk de mediators en een gesprek met de leerkracht worden vaak genoemd. Tevens vinden twee respondenten dat de maatregelen een *wisselende effectiviteit* hebben op pesten. Voornamelijk strafwerk en training worden als wisselend effectief ervaren. Daarnaast ervaren twee respondenten de maatregelen als *niet effectief*, met name de mediators, straf en waarschuwen:

Het pesten stopt niet door straffen want worden ze bozer en gaan ze me na schooltijd juist meer pesten [2, dader-slachtoffer].

Mediators spelen heel erg de bazerig net alsof ze meesters of juffen zijn en dan zeggen ze van ja je mag niet bij de schommels spelen, omdat daar als de zon schijnt dan met het wel van de juf, en dan zeggen ze je mag daar niet spelen en dan gaan ze naar de juffrouw en dan zegt de juffrouw van dat mag wel en dan zeggen zij nee nee en hun spelen dan heel erg bazerig [4, dader-slachtoffer].

**Behoeft en ideeën ten aanzien pestgedrag.** In dit onderzoek is gekeken naar de behoefte en ideeën van de respondent ten aanzien van pestgedrag. Uit de resultaten bleek dat de meerderheid van de respondenten vindt dat er *meer gestraft* zou moeten worden ( $n = 6$ ), zoals nablijven en strafregels schrijven. Verder zijn drie respondenten van mening dat er *meer activiteiten* moeten plaatsvinden die het bewustzijn van leerlingen over pesten vergroten, zoals liedjes zingen en les geven aan pesters. De minderheid van de respondenten vindt dat het nodig dat *de leraar wordt betrokken* ( $n = 2$ ). Een enkele respondent geeft aan dat *leerlingen aardiger* moeten worden, maar geeft hier geen voorbeeld van hoe dit tot stand gebracht kan worden. Bovendien hebben twee respondenten *geen behoefte en idee* ten aanzien van het verminderen van pestgedrag.



## Discussie<sup>8</sup>

Ten aanzien van het eerste doel is inzicht verkregen in de ervaren prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag bij leerlingen van groep 4 tot en met 8 van speciaal basisscholen die werken met DVS, in relatie tot sekse en leerjaar. Dit is berekend door middel van een variabel gerichte aanpak. Zoals verwacht werd op basis van literatuur (Baar, 2012; Nansel et al., 2001; Rodkin & Berger, 2008; Underwood & Rosen, 1998), werd in het huidig onderzoek gevonden dat er geen significante verschillen zijn voor sekse op pestgedrag. Sekse blijkt echter wel een significant verschil ten aanzien van prosociaal gedrag, waarbij meisjes hoger scoren op zowel het uitvoeren als ontvangen van prosociaal gedrag in vergelijking met jongens. Deze bevinding is in overeenstemming met de verwachtingen. Verder is gebleken dat leerjaar een effect heeft op slachtofferschap, wat inhoudt dat in de jongere leerjaren meer slachtofferschap wordt ervaren. Dit is conform de verwachting. Er is geen effect gevonden van leerjaar op daderschap, dit komt niet overeen met de verwachting vooraf. Dit zou verklaard kunnen worden doordat daderschap stabiel blijft over de jaren heen vanwege populariteit en het niet onder willen doen ten opzichte van hun peers (Kolstein, 2006). Verder is er gebruik gemaakt van een vragenlijst waarbij zelfreflectie nodig is, maar vanwege het sociaal emotioneel functioneren op een jongere leeftijd kunnen ze beschikken over beperkte vaardigheden tot zelfreflectie om hun gedrag in situaties te kunnen oordelen (Claes & Verduyn, 2012; Došen, 1990; Slijper, 1992). Het niet verminderen van daderschap in hogere leerjaren zou ook verklaard kunnen worden door het klein aantal respondenten in leerjaar 4 en 5. Ten aanzien van prosociaal gedrag ontvangen en uitvoeren is er geen significant effect gevonden op leerjaar. Dit is in tegenstelling tot de verwachting vooraf, wat mogelijk verklaard wordt door als een kind ouder wordt het mogelijkheden tot empathisch denken en een extern geweten ontwikkelt (Claes & Verduyn, 2012; Dadds et al., 2008), maar doordat de respondenten van dit onderzoek op een lager ontwikkelingsniveau functioneren dan het reguliere basisonderwijs zijn ze mogelijk nog niet tot deze fase ontwikkeld. Jongere kinderen beschikken over een meer intern en egocentrisch geweten, waardoor ze minder prosociaal zijn ten opzichte van anderen (Claes & Verduyn, 2012).

Bij de tweede doelstelling is er inzicht verkregen in het verschil in frequentiepercentages van de verschillende ervaren pestrollen bij leerlingen naar sekse en leerjaar, door middel van de criteria van Crick en collega's (Crick, 1997; Crick & Bigbee, 1998; Crick & Grotpeter, 1996). Gebleken is dat jongens hoger scoren op de daderschaal dan meisjes, wat

---

<sup>8</sup>Verantwoording door Merva Alan en Fabienne de Weijer

conform de verwachting is. Uit de resultaten is bovendien gebleken dat meisjes hoger scoren op de slachtofferrol dan jongens. Gezien de daderslachtofferrol wordt geconcludeerd dat sekse onderling niet verschilt en in dezelfde mate deze rol aanneemt. Ten aanzien van leerjaar en ouderschap is het inconsistente beeld wat resulteerde in dit onderzoek opvallend. Verwacht werd namelijk dat het pestgedrag zich vaker voor zou doen in jongere leerjaren, doordat uit eerder onderzoek is gebleken dat jongere kinderen over minder morele kennis beschikken, waardoor ze vaker positieve emoties toeschrijven aan gedrag waarvan ze eigenlijk zelf weten dat het niet goed is (Smetana, 2006). Hierbij kan de onevenredige verdeling van het aantal respondenten per leerjaar ook een mogelijke verklaring zijn voor het inconsistente beeld, aangezien de jongere leerjaren over klein aantal respondenten beschikken. Hetzelfde geldt voor de slachtofferrol en dader-slachtofferrol, hierbij is ook sprake van een inconsistent beeld waardoor geen eenduidige conclusie getrokken kan worden. Naarmate respondenten ouder worden, worden ze vaker geclassificeerd als niet betrokken, dit is in overeenstemming met eerder onderzoek (Baar, 2012; Kim et al., 2009). Er kan geen eenduidige conclusie getrokken worden ten aanzien van de interactie tussen sekse en leerjaar op pestgedrag door een inconsistent beeld.

Bij de derde doelstelling is inzicht verkregen in de samenhang tussen pestgedrag en prosociaal gedrag bij de leerlingen. In overeenstemming met de verwachting vooraf is uit dit onderzoek gebleken dat naarmate er hoger gescoord wordt op ouderschap de mate van prosociaal gedrag uitvoeren afneemt (Warden & Mackinnon, 2003). Er is alleen negatief gecorreleerd met ouderschap en het ontvangen van prosociaal gedrag voor meisjes, wat inhoudt dat hoe hoger de mate van ouderschap, hoe minder prosociaal gedrag wordt ontvangen. Er is een negatieve correlatie tussen uitvoeren van prosociaal gedrag en slachtofferschap voor jongens. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat jongens minder waarde hechten aan peerrelaties dan meisjes (Baar, 2012). Voorafgaand aan het onderzoek waren hier geen verwachtingen over gesteld. Ten aanzien van de leerjaren 4, 7 en 8 werd een negatieve samenhang geconstateerd tussen prosociaal gedrag uitvoeren en ouderschap. Wat betekent dat naarmate er minder prosociaal gedrag wordt uitgevoerd, er meer pestgedrag plaatsvindt. Gezien ouderschap en prosociaal gedrag ontvangen is er alleen een negatieve samenhang voor leerjaar 4 en 8, wat inhoudt dat er minder prosociaal gedrag wordt ontvangen naarmate ouderschap toeneemt. Ten aanzien van slachtofferschap en prosociaal gedrag uitvoeren is gebleken dat er voor geen enkel leerjaar sprake is van een significant effect. Tot slot is alleen voor leerjaar 8 een negatieve samenhang geconstateerd tussen slachtofferschap en prosociaal gedrag ontvangen, wat inhoudt dat er minder sprake is van slachtofferschap als

er in hoge mate sprake is van het ontvangen van prosociaal gedrag. Ten aanzien van leerjaar werd aan de verwachting voldaan dat naarmate ouderschap afneemt het uitvoeren en ontvangen van prosociaal gedrag toeneemt. Verder waren er ten aanzien van leerjaar geen verwachtingen gesteld.

Voor de vierde doelstelling is inzicht verkregen in de visie van de leerlingen van het SBO die gebruik maken van DVS met betrekking tot pestgedrag en hun eigen rol daarin. Hierbij werd de zelf ervaren pestrol vergeleken met de geclassificeerde pestrol. Bij vijf respondenten was er sprake van een overeenkomstig resultaat. Dit is niet conform de verwachting vooraf, echter kan geconcludeerd worden dat het verschil niet groot is aangezien er bij vier respondenten een discrepantie tussen beide rollen is te zien. Opvallend is dat twee respondenten zichzelf als slachtoffer zagen, ondanks dat ze als daderslachtoffer geclassificeerd waren. Echter kan uit de interviews geconcludeerd worden dat er door de respondenten teruggepest wordt, wanneer zij gepest worden. Daarnaast bleek dat een respondent zowel in de vragenlijst als de zelfervarenrol niet betrokken was, maar na doorvragen bleek dat een dader-slachtofferrol meer geschikt is. Een verklaring hiervoor is dat de respondent de vorm van pesten wat zij uitvoert, namelijk herhaaldelijk buitensluiten, niet tot een pestvorm rekent. Wanneer gekeken wordt naar de definitie die de respondenten toekennen aan pestgedrag, kan geconcludeerd worden dat er maar sprake is van één criterium, namelijk 'het schaden van iemand'. Een ander opvallend resultaat is dat een geclassificeerde dader-slachtoffer zichzelf als dader ziet. Wanneer gekeken wordt naar zowel de mate van het uitvoeren en het ontvangen van prosociaal gedrag blijkt de respondent hier niet hoog op te scoren. Een mogelijke verklaring voor de discrepantie in de ervaren pestrol kan zijn dat de respondent weinig prosociaal gedrag ervaart vanuit zijn leeftijdsgenoten. Laursen, Bukowski, Aunola en Nurmi (2007) stellen dat agressieve kinderen die buitengesloten worden door hun leeftijdsgenoten, juist meer direct agressief en antisociaal gedrag kunnen gaan vertonen. Er kan dan sprake zijn van een wisselwerking: Hij ervaart weinig prosociaal gedrag te ontvangen en anderen ervaren dat de respondent weinig prosociaal gedrag uitvoert.

Conform de verwachting vooraf geeft een kleine meerderheid van de respondenten (56%) aan dat er niet tot nauwelijks sprake is van pestgedrag. Hierbij is er geen eenduidige conclusie over te trekken over de verschillen tussen de twee scholen. Ook ten aanzien van sekse en leerjaar valt hier geen conclusie over te trekken, omdat dit gelijk verdeeld is. De meerderheid van de respondenten (80%) die aangeven dat er niet tot nauwelijks gepest wordt, vertonen meer prosociaal gedrag dan respondenten die aangeven dat er veel wordt gepest. Deze negatieve samenhang tussen pestgedrag en prosociaal gedrag is ook gebleken uit de

Pearson correlatie.

Ten aanzien van de karaktereigenschappen en verklaringen die de respondenten gaven voor zowel daders als slachtoffers wordt geconcludeerd dat de respondenten hier goed uitdrukking aan konden geven. Het is voor kinderen op het SBO gemakkelijker om dergelijke vragen te beantwoorden, omdat dit minder abstract is dan vragen over mate en ervaringen. Ze kunnen feitelijke karaktereigenschappen benoemen, aangezien ze een beeld van iemand in hun gedachten nemen. Wat benadrukt wordt doordat regelmatig namen van daders en/of slachtoffers genoemd werden.

Bij doelstelling vijf is er inzicht verkregen in de beleving en ervaren effectiviteit van de leerlingen ten aanzien van de aanpak van pestgedrag en het bevorderen van het programma DVS op het SBO en de aanpak van de leerkrachten. Aan respondenten is gevraagd naar de ervaren effectiviteit van de interventies die door leerkrachten en school gehanteerd worden. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de meerderheid van de respondenten de interventies als effectief ervaart. Dit is in overeenstemming met de vooraf gestelde verwachting dat de respondenten de prosociale benadering waar DVS vanuit gaat effectief vinden in het verminderen van pestgedrag. Interventies ten aanzien van pestgedrag die als wisselend of niet effectief werden gevonden door de respondenten bestonden voornamelijk uit de mediators en straffen. De respondenten benoemde herhaaldelijk dat strafwerk een toename van pestgedrag tot gevolg had. Tevens werden de mediators benoemd als niet effectief met als verklaring dat deze zich te bezig opstellen en over beperkte oplossingsvaardigheden beschikken. Echter gaf een groot deel van de respondenten aan dat de mediators juist effectief zijn, net als een gesprek met de leerkracht. De mediators geven uiting aan belangrijke elementen van DVS, zoals het vergroten van het conflictoplossend vermogen en het vergroten van de participatie en verantwoordelijkheid. Bovendien kunnen leerlingen op die manier invloed ervaren en onderdeel uitmaken van een positief sociaal proces. De mate van effectiviteit en tevredenheid verschillen dus per respondent. De meerderheid van de respondenten geeft aan dat de persoonlijke aanpak van leerkrachten voornamelijk bestaat uit het geven van straffen. Dit is een opvallend resultaat, aangezien dit niet het oogpunt vanuit DVS is. Deze is er op gericht om zowel leerlingen als leerkrachten leren om op een geweldloze, positieve manier met conflicten om te leren gaan, zodat er een vredelievende en voor alle betrokken partijen een goede oplossing komt (Pauw & Van Sonderen, 2006). Ondanks dat bekend is dat straffen geen lange termijn effect heeft, wordt het nog regelmatig ingezet als interventie (Smith, Daunic, Miller & Robinson, 2002). Een aantal leerlingen gaf ook aan dat dit niet werkzaam is en het veelal het pestgedrag verergerd. Op de vraag welke

behoefte en ideeën de respondenten hebben om het pestgedrag te doen laten afnemen, valt te concluderen dat de respondenten een beperkte inbreng gaven en het veelal lastig vonden deze vraag te beantwoorden. Vaak werden er al gehanteerde interventies genoemd, zoals straffen, leraren betrekken en dat leerlingen aardiger zouden moeten doen. Een relevant idee werd geopperd door een respondent: “Gewoon een andere juffrouw die alleen voor kind zorgt”, namelijk een mentor waar mee gesproken kan worden over zowel pest- als prosociaal gedrag.

Binnen dit onderzoek stond de algemene doelstelling van inzicht verkrijgen in de ervaren prevalentie van pestgedrag en prosociaal gedrag bij leerlingen van het SBO en de ervaren effectiviteit van het programma DVS ten aanzien van het voorkomen en terugdringen van pestgedrag centraal. De resultaten van de eerste en tweede doelstelling vertonen overeenkomst doordat er voor sekse geen significante verschillen gevonden zijn. Wanneer gekeken wordt naar de diverse pestrollen, wordt geconcludeerd dat sekse een verschil laat zien per pestrol, maar de mate van betrokkenheid gelijk is. Zo zijn jongens vaker dader, meisjes vaker slachtoffer en voor zowel dader-slachtoffer als niet betrokken geldt dat dit gelijk is voor beide seksen. Ten aanzien van leerjaar is het lastig eenduidige conclusies te trekken doordat uit de tweede doelstelling is gebleken dat leerjaar voor een inconsistent beeld zorgt voor de daderschapsschaal, slachtofferschaal en dader-slachtofferschaal. Echter kan wel geconcludeerd worden dat naarmate respondenten ouder worden meer respondenten geclassificeerd worden als niet betrokken. Dit komt deels overeen met de resultaten uit de eerste doelstelling. Hierin werd gevonden dat er meer slachtofferschap plaatsvindt in jongere leerjaren. Wanneer de geclassificeerde pestrollen uit de tweede doelstelling vergeleken worden met de zelf ervaren pestrol van de vierde doelstelling, wordt geconcludeerd dat bij vijf van de negen respondenten sprake is van een overeenkomstig resultaat. Bij vier respondenten is er sprake van een discrepantie tussen de geclassificeerde en zelf ervaren pestrol. Hierbij is het opvallend dat twee respondenten zichzelf als slachtoffer zien, maar als daderslachtoffer geclassificeerd zijn. Wanneer gekeken wordt naar de mate van ontvangen en uitvoeren prosociaal gedrag kan geconcludeerd worden dat ze beide vinden prosociaal gedrag uit te voeren, maar in geringe mate prosociaal gedrag te ontvangen. Een respondent geeft aan niet betrokken te zijn, wat ook bleek uit de classificatie, maar waar uit het interview bleek dat er sprake is van een daderslachtofferrol. Dit wordt verklaard doordat buitensluiten en buitengesloten worden niet gezien werd als pestvorm en dit zich herhaaldelijk voordeed in het geval van die respondent. Bovendien was er een respondent die zichzelf als dader zag, ondanks dat diegene geclassificeerd was als daderslachtoffer. Dit is opmerkelijk, omdat het resultaat eerder andersom verwacht kon worden. Mogelijk heeft dit te maken met de mate van

prosociaal gedrag, doordat gebleken is dat die respondent dit nauwelijks ontvangt en uitvoert. Wanneer er gekeken wordt naar de beleving van de ervaren effectiviteit van de aanpak van pesten van DVS door de leerlingen, kunnen we concluderen dat dit grotendeels overeenkomt met de correlatieve berekeningen van de derde doelstelling. Vijf van de respondenten vinden de interventies ten aanzien van het verminderen en voorkomen van pestgedrag effectief, wat ook blijkt uit de correlaties. Hieruit valt te concluderen dat naarmate het uitvoeren van prosociaal gedrag toeneemt de mate van daderschap afneemt, met name voor meisjes. Gezien slachtofferschap geldt dat naarmate slachtofferschap toeneemt het ontvangen van sociaal gedrag afneemt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat er door anderen meegedaan wordt met de pester, waardoor het slachtoffer minder sociaal gedrag ontvangt, maar een andere verklaring is dat het slachtoffer een negatieve perceptie heeft ten aanzien van anderen waardoor het sociaal gedrag niet opgemerkt wordt (Craig, 1998; Olweus, 1993; Schwartz, 2000). Daarnaast is gebleken dat sekse een significante effect heeft op zowel het uitvoeren als het ontvangen van sociaal gedrag. Meisjes scoren hier hoger op dan jongens.

### **Methodische kanttekeningen en implicaties vervolgonderzoek<sup>9</sup>**

De beperkingen die een (mogelijke) rol spelen binnen dit onderzoek, dienen meegenomen te worden in het interpreteren van de gegevens. Ten eerste is er bij de respondenten van het SBO sprake van diverse ontwikkelingsproblemen, zoals onder andere een (licht) verstandelijke beperking, aandachts- of leerstoornissen. Met dit gegeven is er voor gekozen om de bestaande ‘Omgaan Met Elkaar-Vragenlijst’ (Baar, 2012) taalkundig te vereenvoudigen, zodat er een betere aansluiting was op het niveau van cognitieve functioneren. Bovendien is er gebruik gemaakt van picto’s en smileys om uit te beelden wat de intentie van de vraag was. In sommige klassen werd er voor gekozen om de vragenlijst klassikaal af te nemen. De veranderingen hebben mogelijk invloed gehad op de betrouwbaarheid van de gegevens, voornamelijk ten aanzien van de schaal sociaal gedrag uitvoeren is de Cronbach’s alfa laag. Vooral wanneer er vergeleken wordt met eerder onderzoek waarbij de ‘Omgaan Met Elkaar Vragenlijst’ werd gehanteerd (Baar, 2012). Het kwam ook weleens voor dat een kind geen antwoord gaf op de vragen, doordat deze niet begrepen werd. Tijdens interviews was dit terug te zien doordat respondenten het lastig vonden om de vragen en achterliggende intenties te begrijpen, ook na herhaaldelijk doorvragen en het vereenvoudigen van vragen, met minder inhoudelijk rendement als

---

<sup>9</sup>Geschreven door Merva Alan en Fabienne de Weijer

gevolg. Een voorbeeld hiervan is de vraag naar definitie, waarbij geantwoord wordt met pestvormen.

Ten tweede is er sprake van een klein aantal respondenten in leerjaar 4 ( $n = 8$ ) en leerjaar 5 ( $n = 7$ ). Dit kan tot gevolg hebben gehad dat op de (inconsistente) resultaten met betrekking tot leerjaar bij doelstelling 2. Verder kan in het algemeen kader van het kwalitatief onderzoek geconcludeerd worden dat het aantal respondenten waarmee een interview is afgenomen relatief laag is ( $n = 9$ ). Dit heeft als consequentie voor het interpreteren van de gegevens dat er met een kritische blik naar de resultaten gekeken dient te worden. Daarnaast kan er in sommige gevallen geen eenduidige conclusie getrokken worden en levert het beperkingen op ten aanzien van de generaliseerbaarheid, dit is met een dergelijk totaal aantal respondenten niet mogelijk.

Deze beperkingen hebben geleid tot suggesties voor vervolgonderzoek, waardoor de betrouwbaarheid vergroot zou kunnen worden, maar waardoor ook meer bekendheid verkregen kan worden over pestgedrag en prosociaal gedrag op het SBO. Allereerst is er sprake van een klein aantal respondenten in leerjaar 4 ( $n = 8$ ) en leerjaar 5 ( $n = 7$ ). Mogelijk zou het samenvoegen van deze leerjaren een betrouwbaarder resultaat kunnen geven. Echter adviseren wij grootschaliger onderzoek te doen naar dit onderwerp, waardoor betere eenduidige conclusies getrokken kunnen worden. In dit huidige onderzoek is er voor gekozen om ze apart te houden, zodat een onderlinge vergelijking gemaakt zou kunnen worden.

Ten derde is er door het cross-sectionele karakter van dit onderzoek sprake van een momentopname. Geadviseerd wordt daarom om longitudinaal onderzoek te verrichten naar dit onderwerp, waarbij kinderen langer gevolgd worden in de tijd om tot betrouwbaardere resultaten te komen. Uit dit onderzoek kan er geen eenduidige conclusie getrokken worden ten aanzien van de interactie van sekse en leerjaar op pestgedrag. Om hierin meer inzicht te verkrijgen, dient er vervolgonderzoek verricht te worden.

Ten vierde wordt vervolgonderzoek geadviseerd ten aanzien van de ervaren effectiviteit van het programma DVS door leerkrachten. Een reden hiervoor is dat het onderzoek plaatsvond op het SBO en zich richt tot respondenten met diverse ontwikkelingsbeperkingen. Hierdoor is het ten aanzien van het vergroten van de betrouwbaarheid van belang dat de visie van leerkrachten wordt onderzocht. Hierdoor kan mede het risico op sociaal wenselijk antwoorden door respondenten verkleind worden, door de vergelijking tussen de informatie afkomstig van de docent en die van de leerlingen. Bovendien is uit het onderzoek gebleken dat op beide scholen straf wordt ingezet om pestgedrag te reduceren. Dit behoort echter niet tot de uitgangspunten van DVS, waar het

positieve aspect centraal wordt gesteld. Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat de leerkrachten de effectiviteit van DVS anders ervaren en/of behoefte hebben aan strengere maatregelen om pestgedrag terug te dringen. Hier dient echter vervolgonderzoek naar verricht te worden.

Ten aanzien van het programma DVS die in gebruik is van de twee geselecteerde SBO-scholen, wordt geconcludeerd dat het een op basis van de ervaren effectiviteit door de meerderheid als effectief wordt gevonden. Zoals naar voren kwam in dit onderzoek is het positieve uitgangspunt een goede insteek. Daarom wordt geadviseerd om minder straffen in te zetten, aangezien hiervan is gebleken dat dit niet effectief is op de lange termijn (Smith, Daunic, Miller, & Robinson, 2002), maar om meer de nadruk op de prosociale principes te leggen. Bovendien is uit dit onderzoek gebleken dat ouders of dader-slachtoffers zich niet bewust zijn van hun pestrol, dit kan een belemmering vormen voor de effectiviteit van interventies. Daarom wordt geadviseerd om in de toekomst hier aandacht aan te besteden. Zo dient er een aanpassing te komen aan de uitvoering en vormgeving van interventies, waarbij onder anderen de definitie van pesten wordt verhelderd waardoor er bewustzijn en mogelijk erkenning van hun eigen rol ontstaat.

#### Referenties

- Baar, P. (2002). *Cursushandleiding training kwalitatieve analyse voor pedagogen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Baar, P., Wubbels, T., & Vermande, M. (2007). Algemeen methodische voorwaarden voor effectiviteit en de effectiviteitspotentie van Nederlandstalige antipestprogramma's voor het primair onderwijs. *Pedagogiek*, 27, 71- 90.
- Baar, P. (2012). *Peer aggression and victimization in Dutch elementary schools and sports clubs. Prevalence, stability, and approach across different context* (Doctoral Dissertation). Retrieved from Utrecht University, Utrecht.
- Baarda, D. B., De Goede, M. P.M., & Teunissen, J.(2005). *Basisboek kwalitatief onderzoek: Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*. Groningen/Houten: Stenfert Kroese.
- Baillargeon, R. H., Morisset, A., Keenan, K. Normand, C. L., Jeyaganth, S., Boivin, M., & Tremblay, R. E. (2011). The development of prosocial behaviors in young children: A prospective populations-based cohort study. *Journal of Genetic Psychology*, 172, 221-251. doi:10.1080/00221325.2010.533719.



- Claes, L., & Verduyn, A. (2012). *SEO-R, schaal voor emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking – revised*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences* (2nd ed.) Hillsdale, New Jersey: Erlbaum.
- Craig, W. M. (1998). The relationship among bullying, victimization, depression, anxiety, and aggression in elementary school children. *Personality and Individual Differences, 24*, 123–130.
- Crick, N. R. (1996). The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment. *Child Development, 67*, 2317–2327. doi:10.2307/1131625
- Crick, N. R., (1997). Engagement in gender normative versus nonnormative forms of aggression: Links to social-psychological adjustment. *Developmental Psychology, 33*, 610-617. doi:10.1037//0012-1649.33.4.610
- Crick, N. R., & Bigbee, M. A. (1998). Relational and overt forms of peer victimization: A multi informant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 66*, 337-347. doi:10.1037/0022-006
- Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1996). Children's treatment by peers: Victims of relational and overt aggression. *Development and Psychopathology, 8*, 367-380. doi:10.1017/S0954579400007148
- Cullerton-Sen, C., & Crick, N. R. (2005). Understanding the effects of physical and relational victimization: The utility of multiple perspectives in predicting social-emotional adjustment. *School Psychology Review, 34*, 147-160.
- Dadds, M. R., Hunter, K., Hawes, D. J., Frost, A. D. J., Vasallo, S., Bunn, S. V. P., ... Masry, Y. E. (2008). A measure of cognitive and affective empathy in children using parents ratings. *Child Psychiatry and Human Development, 39*, 111-122. doi: 10.1007/s10578-007-0075-4
- Dake, J. A., Price, J. H., & Telljohann, S. K. (2003). The nature and extent of bullying at school. *Journal of School Health, 73*, 173-180. doi:10.1111/j.1746-1561.2003.tb03599.x
- De Monchy, M., Pijl, S. J., & Zandberg, T. (2004). Discrepancies in judging social inclusion and bullying of pupils with behavior problems. *European Journal of Special Needs Education, 19*, 317–330. doi:10.1080/0885625042000262488

- Došen, A. (2005). *Psychische stoornissen, gedragsproblemen en verstandelijke handicap, een integratieve benadering bij kinderen en volwassenen*. Koninklijke Van Gorcum: Assen.
- Eisenberg, N. (2003). Prosocial behavior, empathy, and sympathy. In M. H. Bornstein & L. Davidson (Eds.), *Well-being: Positive development across the life course. Crosscurrents in contemporary psychology* (pp. 253-265). Mahway, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Spinrad, T. L. (1998). Prosocial development. In W. Damon, R. M. Lerner, & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology* (pp. 701-778). New Jersey: John Wiley & Sons Inc.
- Fabes, R. A., Carlo, G., Kupanoff, K., Laible, D. (1999). Early adolescence and prosocial/moral behavior I: The role of individual processes. *Journal of Early Adolescence, 19*, 5-16. doi:10.1177/0272431699019002001
- Fekkes, M., Pijpers, F. I. M., & Verloove-Vanhorick, S. P. (2005). Bullying: Who does what, when and where? Involvement of children, teachers and parents in bullying behavior. *Health Education Research, 20*, 81-91. doi:10.1093/her/cyg100
- Frey, K. S., Nolen, S., B., Van Schoiack Edstrom, L., & Hirschstein, M. K. (2005). Effects of a schoolbased social-emotional competence program: Linking children's goals, attributions, and behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology, 26*, 171-200. doi:10.1016/j.appdev.2004.12.002
- Gini, G., & Pozzoli, T. (2010). Association between bullying and psychosomatic problems: A meta-analysis. *Pediatrics, 123*, 1059-1065. doi:10.1542/peds.2008-1215
- Grills, A. E., & Ollendick, T. H. (2002). Peer victimization, global self-worth, and anxiety in middle school children. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, 31*, 59-68. doi:10.1207/S15374424JCCP3101\_08
- Grotzinger, J. K., & Crick, N. R. (1996). Relational aggression, overt aggression, and friendship. *Child Development, 67*, 2328-2338. doi:10.1111/j.1467-8624.1996.tb01860.x
- Hodges, E. V. E., Boivin, M., Vitaro, F., & Bukowski, W. (1999). The power of friendship: Protection against an escalating cycle of peer victimization. *Developmental Psychology, 35*, 94-101. doi:10.1037/0012-1649.35.1.94

- Kaukianen, A., Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Tamminen, M., Vauras, M., Maki, H., & Poskiparta, E. (2002). Learning difficulties, social intelligence and self-concept: Connections to bully-victim problems. *Scandinavian Journal of Psychology*, *43*, 269-278. doi:10.1111/1467-9450.00295
- Kolstein, M. (2006). *Blijven kinderen pesten en gepest worden? Een longitudinaal onderzoek naar de stabiliteit van pestgedrag en slachtofferschap onder jonge adolescenten*. Verkregen op 20 mei 2013, van:  
<http://www.ppsw.rug.nl/~veenstra/Supervision/Master/Kolstein.pdf>
- Laursen, B., Bukowski, W. M., Aunola, K., & Nurmi, J. (2007). Friendship moderates prospective associations between social isolation and adjustment problems in young children. *Child Development*, *78*, 1395-1404.
- Nansel, T.J., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth: Prevalence and associate with psychological adjustment. *Journal of the American Medical Association*, *285*, 2094-2100.
- Neuman, W. L. (2012). *Understanding research*. Wisconsin: Pearson.
- Nolen-Hoeksema, S. (1987). Sex differences in unipolar depression: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, *2*, 259-282.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Cambridge, USA: Blackwell.
- Olweus, D. (2003). Profile of bullying at school. *Educational Leadership*, *60*, 12-17.  
doi:10.1002/pits.10114
- Pauw, L. (2012). De vreedzame school. Verkregen op 4 november 2012, van:  
<http://www.nji.nl/smartsite.dws?id=37990&recordnr=604&adlibtitel=De Vreedzame School&setembed=>
- Pauw, L. (2013). *Onderwijs en burgerschap: Wat vermag de basisschool? Onderzoek naar De Vreedzame School*. (Doctoral Dissertation). Retrieved from Utrecht University, Utrecht.
- Pauw, L. M. J. & van Sonderen, J. (2006). *Handleiding De Vreedzame School: Een School met een Hart!* Zeist: Drukkerij Kerckebosch.
- Pivik, J., McComas, J., & LaFlamme, M. (2002). Barriers and facilitators to inclusive education. *Exceptional Children*, *69*, 97-107. doi:10.2304/ciec.2009.10.2.133
- Rigby, K. (2003). Consequences of bullying in schools. *The Canadian Journal of Psychiatry*, *48*, 583-590.

- Rodkin, P.C., & Berger, C. (2008). Who bullies whom? Social status symmetries by victim gender. *International Journal of Behavioral Development, 32*, 473-485.
- Rodkin, P. C., & Hodges, E. V. (2003). Bullies and victims in the peer ecology: Four questions for psychologists and school professionals. *School Psychology Review, 32*, 384-400.
- Salmivelli, C., Lagerspetx, K., Björkqvist, K., Österman, K. & Kaukianen, A. (1996). Bullying as a group process: Participants roles and their relations to social status within the group. *Aggressive behavior, 22*, 1-15. doi:10.1002/(SICI)1098-2337
- Salmivelli, C., Lappalainen, M., Lagerspetx, K.M.J. (1998). Stability and change of behavior in connection with bullying in schools: A two year follow up study. *Aggressive behavior, 24*, 205-218. doi:10.1002/(SICI)1098-2337
- Salmivelli, C., & Peets, K. (2009). Bullies, victims, and bully-victim relationships in middle childhood and early adolescence. In K. H. Rubin, W. M. Bukowski, & B. Laursen (Eds.), *Handbook of peer interactions, relationships, and groups* (pp. 322-340). New York: Guilford.
- Schwartz, D. (2000). Subtypes of victims and aggressors in children's peer groups. *Journal of Abnormal Child Psychology, 28*, 181-192. doi:10.1023/A:1005174831561
- Schwartz, D., Proctor, L. J., & Chien, D. (2001). The aggressive victim of bullying: Emotional and behavioral dysregulation as a pathway to victimization by peers. In J. Juvonen, & S. Graham (Eds.), *Peer harassment in school: the plight of the vulnerable and victimized* (pp.147-174). New York / London: Guilford.
- Slijper, F. M. E. (1992). Ontwikkeling van emotie en persoonlijkheid; een praktijkvisie. In F. C. Verhulst & F. Verheij (Eds.), *Kinder- en jeugdpsychiatrie: Onderzoek en diagnostiek*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Smetana, J. G. (2006). Social-cognitive domain theory: Consistencies and variations in children's moral and social judgments. In M. Killen & J.G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 119-153). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Smith, S. W., Daunic, A. P., Miller, M. D., & Robinson, R. T. (2002). Conflict resolution and peer mediation in middle schools: Extending the process and outcome knowledge base. *The Journal of Social Psychology, 142*, 567-586.

- Storch, E. A., Masia-Warner, C., Crisp, H., & Klein, R. G. (2005). Peer victimization and social anxiety in adolescence: A prospective study. *Aggressive Behavior, 31*, 437-452. doi:10.1002/ab.20093
- Swearer, S. M., Wang, C., Maag, J. W., Siebecker, A. B., & Frerichs, L. J. (2012). Understanding the bullying dynamic among students in special and general education. *Journal of School Psychology, 50*, 503-520. doi:10.1016/j.jsp.2012.04.001
- Van der Wal, M. F., De Wit, C. A. M., & Hirasing, R. A. (2003). Psychosocial health among young victims and offenders of direct and indirect bullying. *Pediatrics, 111*, 1312-1317. doi:10.1542/peds.111.6.1312
- Vitaro, F., Brendgen, M., Larose, S., & Trembaly, R. (2005). Kindergarten disruptive behaviors, protective factors, and educational achievement by early adulthood. *Journal of Educational Psychology, 97*, 617-629. doi:10.1037/0022-0663.97.4.617.
- Warden, D., & Mackinnon, S. (2003). Prosocial children, bullies and victims: An investigation of their sociometric status, empathy and social problem-solving strategies. *British Journal of Developmental Psychology, 21*, 367-385. doi:10.1348/026151003322277757
- Withney, I., Smith, P. K., & Thompson, D. (1994). Bullying and children with special educational needs (pp. 213-240). In P. K. Smith & S. Sharp (Eds.), *School Bullying: Insights and Perspectives*. London: Routledge.
- Zaal, S., Boerhave, M., & Koster, M. (2008). Sociaal-emotionele ontwikkeling: Omschrijving fasen en bijbehorende begeleidingsstijl. Verkregen op 24 juni 2013, van: [http://www.cordaan.nl/2637/3483/34158/boekje\\_SEO\\_2008.pdf](http://www.cordaan.nl/2637/3483/34158/boekje_SEO_2008.pdf)
- Zimmer-Gembeck, M. J., Geiger, T. C., & Crick, N. R. (2005). Relational and physical aggression, prosocial behavior, and peer relations. *The Journal of Early Adolescence, 25*, 421-452. doi:10.1177/0272431605279841